

QARAQALPAQ TILINDE ATLIQ SÓZLERDİN AFFIKSACIYA USILÍ MENEN JASALÍWÍ

Najimov P.A.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308300>

Qaraqalpaq tilinde feyillerdiń affikslik jasalıwı belgili sóz jasaw tipi hám modeli tiykarında túbir hám affikslik morfemalardıń birigiwinen jasalğan ekilemshi nominaciya sıpatında izertleniliwi tiyis. Jańa sózlerdiń jasalıwında leksikalıq material retinde qaraqalpaq tiliniń túpkilikli sózleri, hár qıylı sistemadaǵı tillerden ózlestirilgen sózler de xızmet etiwı múmkin.

Qaraqalpaq tili boyınsha lingvistikalıq ádebiyatlardıń kópshiliginde affikslik sóz jasalıw til biliminiń morfologiya tarawında sóz shaqapları máseleleri menen baylanıslı izertlenilip keldi. 1994-jılı jariq kórgen «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası» [13;] hám 2010-jılǵı «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili» [14;] sabaqlıǵında sóz jasalıw til biliminiń óz aldına tarawı sıpatında bólek sóz etiledi. Til biliminiń óz aldına tarawı sıpatında sóz jasalıw morfologiya, sintaksis, leksikologiya, fonetika, stilistika, semasiologiya, til tariyxı sıyaqlı bólimleri menen tıǵız baylanıslı. Qaraqalpaq tili sóz jasalıw procesiniń bas birligi dórendi sóz, dóretiwshi túbir hám sóz jasaw mánisine iye bolǵan sóz jasawshı affiks bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq tili sóz jasalıwınıń az izertlenilgen hám aktual máseleleriniń biri dórendi sózdiń semantikası, bul semantikanıń qalay qalıplesiwi, onda dóretiwshi túbirdiń qatnası qanday usaǵan sorawlar dógeresinde izertlew bolıp tabıladı. Dórendi sózler óziniń semantikasında dóretiwshi sózdiń qásiyetlerin saqlap qaladı. Sonlıqtan da, F. de Sossyur: «Barlıq sózlerdi olardıń jańa sóz jasay alıw uqıbına qaray klassifikaciyalaw múmkin», [10, 155;] – degen edi.

Sóz jasalıwdıń baslı funkciyalarınan biri – bul onomoseologiyalıq, yaǵnıy nominaciya birligin jasaw funkciyası bolıp esaplanadı. Bul nominaciya birligi jańa semantikaǵa iye bolıwı shárt. Sóz jasaw sistemasınıń jańa atamaǵa iye birligi – bul dórendi sóz bolıp, ol túbir sózge salıstırǵanda ekilemshi nominaciya bolıp esaplanadı. Morfologiyalıq analiz nátiyjesi boyınsha dórendi sózlerdiń quramında dóretiwshi túbir hám sóz jasawshı affiksti ajratıwǵa boladı. Eger bunnan keyin túbir morfema jeke ózi turǵanda semantikaǵa iye bolsa, onda ol dóretiwshi túbir bola aladı. Ayırım sózlerdiń quramınan sırtqı kórinisine qaray otırıp dóretiwshi túbir hám sóz jasawshı affikslerdi ajratıw múmkin sıyaqlı kórinedi. Biraq bul «túbir» sózlerdi dóretiwshi túbir dep atawǵa bolmaydı. Mısalı: sóy-le, uyq-la. Bul mısallarda -la/-le affiksi arqalı feyil sóz jasalǵanı menen, «sóy», «uyq» sózleri

heshqanday leksikalıq mánige iye emes. Formalıq jaqtan bul dórendi *sózdegi -la/-le* affiksin ajratıw múmkin, biraq qalğan «sóy», «uyq» sózleri dóretiwshi túbir bola almaydı. Bul sıyaqlı sózler jeke qollanıwıdan shıǵıp qalğan, tildiń erte dáwirlerine tiyisli túbirler bolıp esaplanadı.

Ulıwma til biliminde qalıplesken kózqaraslar boyınsha sóz jasawshı affikte sóz jasaw mánisi jámlengen hám ol dórendi sózdiń semantiksın qalıplestiriwde aktiv qatnasadı. Affikslerdiń mánisi dóretiwshi sózdiń mánisi menen baylanıslı júzege shıǵadı.

Sóz jasaw strukturası dórendi sózdiń sırtqı formasın sáwlelendirse, sóz jasaw mánisi onıń semantikasın sáwlelendiredi. Sóz jasawshı affiks – bul jańa sóz jasaw ushın xızmet etetuǵın sózdiń mánili, bunnan arı bólinbeytuǵın bólegi. Mısalı: *arqan-la* sózi arqan túbirine *-la* affiksiniń jalǵanıwı arqalı jasaladı. Sóz jasawshı affiks sóz ózgertiwshi affiksten óziniń xızmeti boyınsha ajıraladı: sóz ózgertiwshi affiksler sintaksislik xızmet atqarsa, sóz jasawshı affiksler jańa semantikanıń jasalıwına, sóz shaqabınıń qalıplesiwine xızmet etedi, sózdiń leksikalıq mánisin ózgetedi.

Sóz jasawshı affiks formalıq hám semantikalıq jaqtan sóz jasaw birlikleriniń ishinde eń kishi birlik bolıp esaplanadı. Strukturası boyınsha dórendi sóz dóretiwshi sózden formantqa iye bolıwı menen ayırıladı. Qaraqalpaq tilinde mánili sózlerden, sonday-aq ayırım jaǵdaylarda kómekshi sózlerden de jańa leksikalıq birlikler jasaw da sóz jasawdıń affiksaciya usılı bolıp tabıladı. Bul usıldıń ónimlilikigi tildegi barlıq sóz shaqaplarında kórinedi. Affiksler dórendi emes sózlerge de, dórendi sózlerge de jalǵanıp, jańa mánili sózler jasaw beredi.

Sóz jasawshı affikslerdiń ózinshelik ayırmashılıǵı – olar óz aldına dara qollanıla almaydı, olardıń mánileri dórendi sózlerdiń qurılısında anıqlanadı.

Qaraqalpaq tilindegi sóz jasawshı affiksler sóz jasaw procesinde qatnasıwına qaray *ónimli* hám *ónimsiz* dep ajratıladı. Ónimli affiksler házirgi dáwirde sóz jasaw procesinde jańa leksikalıq birlik jasawda aktiv qatnasatuǵın affiksler, al ónimsiz affiksler – házirgi kúnde sóz jasaw procesinde onshelli qatnaspaytuǵın, ayırım sózlerdiń quramında ushırasatuǵın sheklengen affiksler.

Qaraqalpaq tili sóz jasalıw sisteması degende sóz jasaw tipleriniń jıyıntıǵı hám sóz jasaw uyasınıń jıyıntıǵı, olardıń ózara baylanısı túsiniledi. Qaraqalpaq tili affikslik feyil jasalıwı túrkiy tillerine ortaq hám sonıń menen birge ózine tán sóz jasaw tiplerine iye. Tilde sóz jasaw usıllarınıń ishinde affiksaciya usılı eń eski hám sonıń menen birge eń ónimli usıl bolıp esaplanadı.

«Altay tili grammatikası»nda atlıq jasawshı 19 affiks [4;], chuvash tilinde 13 affiks [1;], al tuva tilinde atawısh tiykarlı dórendi atlıqtan jasaǵan 12 affiks [7;] kórsetilgen. V.A.Gordlevskiy túrk tilinde atlıq jasawshı 19 affiksti [3;], N.K.Dmitriev bashqurt tilinde atlıq jasawshı 13 affiksti [5;] keltirip, solardıń

ishinde ózlestirme sózlerde ushırasatúğın *-ist*, *-er* usáğın affikslerdi de kórsetedi. L.N.Xaritonov yakut tilindegi 14 atlıq jasawshı affikslerdi [11;], N.P.Direnkova xakas tilinde 49 atlıq jasawshı affikslerdi keltirgen, biraq olardıń ayırımları (*-ger*, *-chan*, *-k*, *-chak*, *-kay* hám t.b.) kelbetlik jasawshı affiksler esaplanadı [6;]. N.A.Baskakovtıń «Qaraqalpaq tiliniń grammatikası»nda atlıqtıń affiksaciya arqalı jasalıwı tolıq kórsetilip, qaraqalpaq tilinde dórendi atlıqlar 28 affiks arqalı jasalatúğın aytıladı [2;]. Atlıqlardıń jasalıwında «Türkmen tili grammatikası» avtorları 48 atlıq jasawshı affikslerdi kórsetedi [12;]. Házirgi dáwirde tyurkologiyada sóz jasalıwdağı affiksaciya usılına baylanıslı kólemlı miynetler qatarında eń dáslep E.V.Sevortyannıń kapital miynetin atap ótiw orınlı [8; 9;]. Bul miynette azerbayjan tilindegi atlıqlardıń affiksaciya arqalı jasalıwı tolıq izertlenilip, onda dórendi sózlerdiń mánileri ashıp kórsetiledi hám türkij tillerindegi atlıqlardıń affiksaciya arqalı jasalıwınıń tariyxı haqqında da jeterli dárejede mağlıwmatlar beriledi. Atlıqlardıń affiksaciya arqalı jasalıwına arnalğan pikirler G.Sadvakasov, T.M.Garipov, A.X.Sottaev, A.Yu.Boziev miynetlerinde orın alğan. Ázerbayjan, qırğız hám qarashay-balkar tillerindegi sóz jasalıw sisteması S.Djafarov, B.O.Oruzbaeva, M.A.Xabichev miynetleriniń tiykarğı izertlew obykti bolıp, onda basqa da sóz jasaw usılları menen birge sóz jasalıwınıń affiksaciya usılı da qaraladı. Bul miynetler ayırım türkij tillerindegi sóz jasalıwğa arnalğan izertlewlerge qosılğan úlken úles bolıp tabıladı. Házirgi qaraqalpaq tilinde sózlerdiń jasalıwında affiksaciya usılı úlken xızmet atqaradı. Sebebi bul usıl házirgi waqıtta tildegi júdá ónimli usıl bolıp sanaladı. Házirgi tilde atlıq jasawshı suffikslerdiń túrleri júdá kóp. Olar ózleriniń ańlatatúğın mánilerine qaray bólinedi: *-shı/-shi*, *-las/-les*, *-ıs/-is*, *-awıq/-ewik*, *-shıq/-shik*, *-lı/-li*, *-sha/-she*, *-qa/-ke*, *-daq/-dek*; abstrakt atlıqlar jasawshı: *-lıq/-lik*, *ǵı/-gi/-qı/-ki*, *-ma/-me*, *-ıs/-is*, *-ım/-im*, *-ımsha/-imshe*, *-at/-t*; predmet atamaların bildiriwshi: *-sha/she*, *-sa/se*, *-ǵısh/-gish*, *-ma/-me*, *-ıq/-ik*, *-k*, *-aq/-ek*, *-maq/-mek*, *-ǵın/-gin*, *-qın/-kin*, *-shıq/-shek*, *-ǵanaq/-genek*, *-dıq/-dek*, *-sın/-sin*, *-ǵaq/-gek/-qaq/-kek*.

Joqarıda kórip ótkenimizdey, házirgi qaraqalpaq tilinde abstrakt atamalar, predmet hám zatlardıń atamaların jasawshı affiksler sanı júdá kóp. Atlıq jasawshı affiksler ózleriniń ańlatatúğın mánilerine qaray shártli túrde bólinedi. Sebebi, ayırım affiksler abstrakt atlıqlar jasaw menen birge, predmet hám basqa da (adamğa baylanıslı) mánilerdi bildiriwi de múmkin. Mısalı, *-lıq* affiksi baslıq mánisinde adamdı bildirse, orınlıq mánisinde predmetti ańlatadı, al gózzallıq sózinde abstrakt atlıq jasaladı. Bunday affiksler qatarında *-ıs/-is*, *-awıq/-ewik*, *-ma/-me*, *-ım/-im*, *-maq/-mek* hám t.b. da affikslerdi keltiriwge boladı. Atlıq jasawshı affiksler atlıqlarğa, kelbetliklerge, feyillerge hám eliklewish sózlerge de jalǵana beredi. Mısalı, *-shı/-shi*, *-lıq/-lik*, *-das/-des*, *-sha/-she*, *-lı/-li*, *-aq/-ek*, *-k* affiksleri atlıq sózlerge jalǵanıp, *-ǵı/-gi*, *-qı/-ki*, *-ǵısh/-gish/-kish*, *-ısh/-ish*, *-sh*, *-ma/-me*, -

aq/-ek, -k, -is/-is, -awıq/-ewik, -ım/-im, -wısh/-wish, -maq/-mek, -mıs/-mis, -dıq/-dik affiksleri feyil sózlerge jalğanıp atlıq jasaydı.

Ayırım affiksler atlıqlarğa, feyillerge, sonday-aq kelbetliklerge de birdey jalğana beriwı múmkin. Mısalı, temirshi, arbashı sózlerinde atlıqlarğa, al baqlawshı sózinde feyilge jalğanadı, *-lıq/-lik* affiksi sulıwlıq, shadlıq sózlerinde kelbetliklerge, batpaqlıq, toqıwshılıq sózlerinde atlıqlarğa jalğanadı.

Dúzilisi jağınan atlıq jasawshı affikslerdiń dóretiwshi tiykarı túbir sózler: *is+shi, aq+lıq*; dórendi sózler: *ush+ıw+shı, is+sheń+lik* hám qospa sózlerden: *orın+basar+lıq, tuwıs+qan+lıq* hám t.b. boladı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Ашмарин Н.И. Материалы для исследования чувашского языка. ч.І,ІІ. Фонетика и морфология - Казань, 1898.
2. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. т.2: Фонетика и морфология, ч. 1: Части речи и словообразование. -- М.: Изд-во АН СССР, 1952.
3. Гордлевский В.А. Грамматика турецкого языка. – М.,1928
4. Грамматика алтайского языка. Казань, 1869.
5. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. - М.; Л., 1948
6. Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. Абакан, 1948
7. Катанов Н.Ф.Опыт исследования урянхойского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского наречия.-Казань, 1903
8. Севортян Э. В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке: Опыт сравнительного исследования. -М.: Изд-во вост. лит., 1962.
9. Севортян Э. В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке: Опыт сравнительного исследования. - М.: Наука, 1966.- С. 437
10. Ф.де Соссюр. Курс общей лингвистики. М.: Соцэкгиз, 1933.
11. Харитонов Л.Н.Современный якутский язык.ч.1. –Якутск, 1947
12. Хэзирки заман түркмен дили.- Ашгабад, 1960
13. Хэзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. - Нөкис, 1994.
14. Хэзирги қарақалпақ әдебий тили. - Нөкис, 2010.